

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

Кафедра беларускай літаратуры і культуры

Шамякіна Т.І.

КУЛЬТУРА КІТАЯ

**Матэрыялы для самападрыхтоўкі студэнтаў аддзяленняў
беларускай філалогіі, рускай філалогіі і славянскай філалогіі па
курсу “Гісторыя і тэорыя сусветнай культуры”**

Мінск 2005

СТАРАЖЫТНЫЯ ЦАРСТВЫ

Найбольш старажытныя паселішчы на тэрыторыі Кітая датуюцца III тысячагоддзем да н.э.

Кітайская культура ў сваёй аснове лічыцца аўтахтоннай – створанай выключна кітайскім народам. Ад Пярэдняй Азіі – цэнтра старажытных цывілізацый – Кітай знаходзіцца вельмі далёка і таму непасрэдных кантактаў паміж імі, відаць, доўгі час не было. Развіццё Кітая, сапраўды, ішло ў многім інакш, чым развіццё іншых культур старажытнасці. Ад краін, размешчаных на ўсходзе і поўдні, Кітай адзелены морам, а таксама высокімі гарамі, велізарнымі пустынямі і стэпамі Цэнтральнай Азіі. У старажытных кітайскіх пісьмовых помніках акцэнтуюцца ўвага на ідэі кітаецэнтрызму, таму і назва краіны была – Пасярэдняе царства. Праўда, шмат якія іншыя народы таксама верылі ў сваё цэнтральнае месцазнаходжанне ў свеце. Ідэя сярэдзіннасці прыцягальная і сёння. Скажам, беларусам прыемна жыць у цэнтры Еўропы. І ўсё ж кітаецэнтрызм – з’ява своеасаблівая. Кітайцы заўсёды лічылі сябе самым цывілізаваным народам, а ўсіх астатніх – сваіх суседзяў – варварамі. Пэўную рацыю яны, безумоўна, мелі. Кітайская культура – надзвычай старажытная і унікальная, і ўсё ж пытанне яе аўтахтоннасці, на наш погляд, спрэчнае, бо існаваў індаеўрапейскі ўплыў.

Як і іншыя культуры старажытнасці, кітайская таксама звязана з вялікімі рэкамі. Ужо ў V тысячагоддзі да н.э. у даліне ракі Хуанхэ былі развітыя земляробчыя цывілізацыі. Тут культывавалі проса, садавіну і гародніну, арэхі, трымалі свіней ды сабак. У даліне ракі Янцзы ў IV тысячагоддзі да н.э. вырошчвалі рыс, культура якога была пазычана, хутчэй за ўсё, з Індыі.

Першая дынастыя, якая кіравала Кітаем, называлася **Ся**. Усталявалася яна ў 2205 г. да н.э. Але пра яе вельмі мала вядома. Наступная дзяржава – **Шан** (1766 – 1027 да н.э.) – стварыла культуру бронзы, роўнай якой не было на зямлі.

Паходжанне кітайскай бронзы да нашага часу невядома навуцы. Частка вучоных лічыць яе з’явай выключна кітайскай, частка – прынесенай з Вялікага Стэпу, і ўжо гэта аспрэчвае аўтахтоннасць кітайскай культуры. Для кітайскай бронзы характэрна адлюстраванне жывёлаў, але гэта прыкмета алтайска-скіфскай культуры. Запозычаны Кітаем і конскія калясніцы – галоўная ударная сіла шанскіх цароў. Такія калясніцы – індаеўрапейскае вынаходніцтва.

Вырабы з шанскай бронзы можна сустрэць практычна ва ўсіх вялікіх музеях свету. Найбольш распаўсюджаны выявы быка і барана. Дарэчы, у тую ж самую эпоху на іншым канцы свету – у

Егіпце, у Пярэдняй Азіі – бык і баран таксама былі свяшчэннымі і найбольш часта адлюстроўваліся. Магчыма, гэта і не вынік кантактаў, але міжволі звяртае на сябе ўвагу такое падабенства. Не выключана, што яно звязана з астранамічнай з’явай – пераходам кропкі веснавога раўнадзенства з сузор’я Цяльца ў сузор’е Авена. У тую далёкую эпоху Космас, як ні дзіўна, меў намнога большае значэнне для зямных спраў, чым у наш час.

У царстве Шан з бронзы выраблялі прылады працы, зброю, посуд, прадметы роскашы, рытуальныя рэчы, пазней – манеты. Некаторыя з шанскіх бронзавых катлоў дасягалі велізарных памераў. Напрыклад, адзін з іх, адліты шанскім царом у памяць сваёй маці, меў вышыню 1м 30 см і важыў 885 кг. Мяркуюць, што і званы пачалі адліваць першапачаткова ў Кітаі. Маленькія званочки насілі нават на капелюшах – яны адганялі, як быццам, злых духаў. Багатая дэкаратыўнасць, характэрная для шанскай бронзы, была ўвогуле звязана з міфалагічна-рытуальнымі ўяўленнямі.

Цары дынастыі Шан называліся ваны. Хоць аналогія наўрад ці дарэчы, але нельга не згадаць, што угра-фіны, якія жылі і на землях цяперашняй Беларусі, называлі сваіх суседзяў-славянаў ванамі, што значыць “земляробы”. Магчыма, адсюль пайшло імя Іван, якое пасля злілося з біблейскім Іаан. (Шукаць падабенствы цікава не толькі ў рэчыўным свеце, але і ў мове: а раптам яны невыпадковыя?).

Ваны ў Кітаі шырока карысталіся магіяй, ні адну справу не вырашалі без чараўнікоў-прадказальнікаў. А тыя прарочылі па костках быка ды на чарапахавых панцырах. Якраз на гадальных костках (лапатках) выразаны першыя іерогліфы. Кітайскі іерогліф – частка цывілізацыі гэтай краіны, выток яе адметнай мастацкай традыцыі. Гэта не толькі графема, знак ці сімвал, але і універсальны ключ, які адмыкае скарбонку кітайскага мастацкага вопыту: праз спасціжэнне іерогліфа магчыма разуменне спецыфічна кітайскіх мастацкіх формаў. Іерогліфіка прайшла вялікі шлях развіцця. Першыя піктаграмы зусім не падобныя да сучасных знакаў. Вынаходніцтва іерогліфаў прыпісваецца міфічнаму першапродку кітайцаў – Жоўтаму імператару, які абраў у якасці ўзору для графічных знакаў птушыныя сляды. Гэта, безумоўна, легенда, але зразумела, што іерогліфы не адзелены ад сваёй выяўленчай функцыі і першапачаткова былі графічным адлюстраваннем прадмета ці камбінацыі прадметаў.

У канцы XI ст. да н. э. тэрыторыю царства Шан заваяваў народ, які прыйшоў з захаду і назваў сябе чжоў. У эпоху Чжоў (1027 – 221 да н. э.) найбольш часта вяліся войны, але гэта быў час і эканамічнага пад’ёму. Менавіта тады з’явілася рэлігійная тэорыя пра боскае паходжанне кітайскіх ванаў-цароў. Гэта ідэя паходзіла ад

кітайскага культу Неба як вышэйшага Бога. Чжоўскі ван быў аб'яўлены Сынам Неба і яго адзіным зямным увасабленнем, надзеленым магічнай сілай. Тым не менш чжоўскае царства не вызначалася дэспатычнасцю: улада вана яшчэ абмяжоўвалася радай саноўнікаў.

МІФАЛАГІЧНЫЯ І КАЛЯНДАРНЫЯ ЎЯЎЛЕННІ КІТАЙЦАЎ

Міфалогія Кітая надзвычай багатая, праўда, рэдактура Канфуцыя і яго паслядоўнікаў у значнай ступені яе спрасціла. Вядома, што тут здаўна верылі ў цудоўную райскую краіну на далёкім востраве (тое ж у славянаў – востраў Буян), дзе жылі богападобныя людзі, здольныя хадзіць па вадзе, лётаць у нябёсах, праходзіць праз агонь. Адноўчы дзяўчына, якая жыла ў гэтай краіне (можна лічыць яе Вялікай Маці), нарадзіла ад дракона (бога-грымотніка або вясёлкі) сына **Фусі** – чалавека-дракона. Ён разам са сваёй сястрой-жонкай **Нюйвай** і лічыцца першапрадкам кітайскага народа. Пара Фусі-Нюйва відавочна нагадвае егіпецкіх Асірыса і Ізіду, індыйскіх Яму і Ямі, славянскіх Івана ды Мар'ю. Успомнім, што і ў індаеўрапейскай міфалогіі многія героі таксама нарадзіліся ад бацькоў-драконаў ці змяў, напрыклад, сербскі Зміі Вогенны Вук або наш Усяслаў Чарадзеі; а ў Бібліі – Каін. Дарэчы, і падзеі адбываліся таксама ў Выраі. Сярод іншых цудаў, характэрных для райскай краіны, звяртае на сябе ўвагу чароўная лесвіца, якая ідзе ў неба. Па ёй часта паднімаўся і апускаўся на зямлю Фусі. Такая лесвіца дзіўна нагадвае лесвіцу Іакава з Бібліі. Праўда, у кітайскай міфалогіі яна нясе яўны адбітак шаманскай практыкі. Фусі – Вялікі Шаман і першапрадак–культурны герой: ён падарыў людзям агонь і стварыў універсальную сістэму, якая складалася з васьмі трыграм.

Расце ў кітайскім Выраі і Сусветнае Дрэва – якраз пасярод цудоўнага сада, дзе знаходзіцца Цэнтр Сусвету. На дрэве дзевяць галінак, якія адпавядаюць 9-ці нябёсам і 9-ці душам чалавека (у іншых культурах – 7).

Сам чалавек злеплены з гліны жонкай Фусі Нюйвай, таксама змепадобнай. І Адам у Бібліі – з гліны. Але ў кітайскай міфалогіі адсутнічае паняцце першароданага граху.

Міфалогія Кітая наскрозь касмаганічная. У ёй, напрыклад, захаваліся водгукі касмічных катастрофаў. Так, у старажытным пісьмовым помніку “Хуайнань цзы” сцвярджаецца, што “неба нахілілася на паўночны захад” і “парушыліся падпоркі зямлі”. Відаць, гаворка ідзе пра арбітальныя ці восевы паварот: змяніўся нахіл восі да плоскасці экліптыкі. Гэта яўна парушыла рух Сонца, месяца і зорак, што і зафіксавала міфалогія. Старажытныя паданні сведчаць не пра адну, а пра дзве катастрофы, адна з якіх была,

спраўды, глабальная, калі Зямля як бы кульнула, а другая звязана з сусветным патопам.

Характэрна, што ў старажытных народаў з багатай міфалогіяй развівалася і астраномія як навука, з якой цесна звязаны каляндар.

Кітайскі каляндар як важнейшы паказчык культуры ідзе каранямі ў вельмі далёкую старажытнасць. Асноўная яго рыса – імкненне гарманічна спалучыць рытмы Сонца і Месяца. Галоўная адзінка часу – фаза Месяца. У кітайскім календары пачатак месяца як адрэзка часу павінен адпавядаць новай фазе Месяца, а сярэдзіна месяца – Поўні. Дванаццаць месяцаў у літаральным сэнсе ўтвараюць год. Працягласць такога месяца – 29,53 сутак. Таму ў кітайскім годзе чаргаваліся месяцы па 29 і 30 дзён. Разам з тым кітайскія астраномы надавалі вялікае значэнне і Сонцу. У Кітаі вельмі рана навучыліся распазнаваць дні зімовага і летняга сонцаваротаў. Зімовы сонцаварот лічыўся пачаткам астранамічнага года (але не каляндарнага). У глыбіні часоў хаваюцца веды пра эклітыку Сонца і адпаведна пра 12 сузор’яў, кожнае з якіх адпавядае перамяшчэнню па нябеснай сферы на 30 градусаў. 12 знакаў Задзяканосяць назвы дванаццаці жывёлаў: мыш (пацук), бык, тыгр, заяц, дракон, змяя, конь, авечка, малпа, певень, сабака, свіння. І суткі ў кітайцаў раздзелены на 12 частак, якія маюць назвы жывёлаў Задзяка.

У кітайскім календары 60-гадовы цыкл лічэння. Ён пачаўся як быццам ад 2637 г. да н.э., а, магчыма, і раней. Адкуль 60? Ад памнажэння дванаццаці на пяць. У многіх народаў асноўных натурфіласофскіх стыхіяў было чатыры, а ў кітайцаў – пяць: агонь, вада, зямля, метал і дрэва. І ўвогуле, пяць у іх – найважнейшая лічба: пяць законаў этыкі, пяць колераў, пяць адчуванняў, пяць музычных нотаў.

Найважнейшае свята ў Кітаі – Новы год. Да яго рыхтуюцца ўвесь апошні месяц года. Функцыі Дзеда Мароза або Санта Клаўса, або Пэр Наэля ў кітайцаў выконвае Бог хатняга ачага **Цзаашэнь**. У нас ёсць дамавік – дух дома, – а ў кітайцаў менавіта бог, у якім зліліся першапрадак роду, дух дома і бог агню. Жыве ён у нішы сцяны за ачагом, дзе змяшчаюць і яго партрэт (як у нас ікону ў чырвоным куце). Апошнім часам у кітайскага дамавіка з’явілася жонка (гэта тэндэнцыя характэрная і для Францыі). Цзаашэнь асабліва назірае за жанчынамі, і ім даводзіцца кіравацца шматлікімі табу.

Прыкладна за тыдзень да Новага года кітайцы праводзяць свайго хатняга бога на неба, дзе ён павінен дакладваць Нябеснаму Уладару пра грахі той ці іншай сям’і. Рытуал развітання ўключае запальванне свечак, прынашэнне агню цукерак, садавіны, бататаў (салодкай бульбы), печыва з рысавай мукі.

Адсутнасць бога дома (прыкладна 10–12 дзён, як і ў нас Каляды) садзейнічала агульнай раскаванасці, свабодзе. Гулялі на поўную сілу, нават вяселлі імкнуліся справіць у гэтыя дні. У той жа час рыхтаваліся да сустрэчы бога: мылі дом, адпраўлялі ачышчальныя абрады, гатавалі рытуальную ежу, выганялі нячысцікаў, упрыгожвалі пакоі: развешвалі лубачныя малюнкi, пісьмовыя пажаданні, розныя талісманы, дэкаратыўныя грошы, каля ўваходаў прымацоўвалі галінкі кіпарысу, ялінкі, сасны абавязкова разам з бамбукам.

Сёння кітайцы спраўляць Новы год, па сутнасці, тройчы: астранамічны (25 снежня), калі ў свеце радуюцца нараджэнню Хрыста; грыгарыянскі (31 снежня) – зноў-такі, як у хрысціянскім свеце; і свой, кітайскі, рухомы, які звычайна прыпадае на люты – пачатак сакавіка.

ФІЛАСОФСКІЯ, МАРАЛЬНА-ЭТЫЧНЫЯ СІСТЭМЫ СТАРАЖЫТНАГА КІТАЯ

Дзяржава Чжоў атрымалася даволі аморфная. У IX ст. да н.э. яе тэрыторыя істотна скарацілася і паралельна ўзнікла каля 200 дробных княстваў. Праўда, неўзабаве пачаўся працэс іх кансалідацыі, і ў V ст. да н.э. утварылася сем вялікіх дзяржаў. Увогуле V ст. да н.э. было вызначальным у гісторыі старажытных цывілізацый, у тым ліку, і Кітая. Многія працэсы пайшлі па-новаму.

Кожны развіты этнас фармуе дзве субэтнічныя падсістэмы – гарадскую і вясковую. Сельская больш звязана з прыродай і адметная сваёй кансерватыўнасцю. Яна звычайна выратоўвае этнас ад памылак, шаленства індустрыяльнай гарадской культуры. Гарадская культура – штучная, незалежная ад прыроды, тэхнагенная. Гэта культура дынамічная, актыўная, у прынцыпе чалавек у ёй больш свабодны, але толькі тэарэтычна. На самай справе механічная звышскладанасць, супярэчлівасць гарадской цывілізацыі не пакідае для асобы сапраўднай унутранай свабоды і вышыняў духоўнага жыцця.

Поўнае адрозненне сельскай і гарадской культуры якраз праявілася ў V ст. да н.э. На Захадзе гэта ўзлёт Антычнай Грэцыі. На Усходзе – нараджэнне вялікіх рэлігійна-этычных вучэнняў: будызму, канфуцыянаства, даасізму. Бліскучая эпоха ў гісторыі чалавецтва!

Тады ж нарадзіліся дзве асноўныя мадэлі, дзве праграмы гарадской культуры. Адна на Захадзе – у Афінах, другая на Усходзе – у Кітаі. Першую стварыў Сакрат і сафісты, другую – чыноўнік

Кун-цзы, вядомы ў Еўропе як **Канфуцый**. Гэта прарок – як і Маісей, Зараастра, Буда, – адзін з самых вялікіх дзячаў у гісторыі Зямлі.

Шлях Сакрата і сафістаў – шлях разняволення і чалавека, і культуры. Тут галоўнае – аўтаномная, свабодная асоба, адказная толькі перад сваім розумам. Праўда, грэкі былі мудрыя. Яны ўжо тады бачылі небяспеку гарадской цывілізацыі. У іх ёсць цудоўны міф аб Праметэі – культурным героі, цывілізатары, які даў людзям агонь, рамёствы. Дар Праметэя – дар Цывілізацыі. Мы пайшлі па шляху Праметэя. Але заўважым, што грэкі не ўшаноўвалі яго, не ставілі яму храмаў. І нездарма ў іх міфалогіі за яго дарам ідзе другі дар багоў – скрыня Пандоры, у якой сабраны ўсе няшчасці нашага свету. Сувязь гэтых дароў – Праметэява і багоў – для грэкаў была ясная, але адмовіцца ад падарунка Праметэя – ад тэхнагеннага падыходу да жыцця – яны не здолелі. Вялікі вучань Сакрата Платон паклаў жыццё, каб павярнуць грэкаў у адваротны бок – патрыярхальны. Не здолеў. Вяртанне з таго шляху, на які ўступілі эліны, не адбылося. І гэта шлях логікі, рацыянальнага аналізу, інтэлекту. Мы ўсе ідзем па ім, а ўсходнія краіны, на чале з Кітаем, – па-іншаму, хоць знешне і ў іх хапае прыкметаў сучаснай цывілізацыі. І ўсё ж вельмі многае ў сённяшняй Азіі можна зразумець толькі тады, калі ведаеш вучэнні Кітая – перш за ўсё канфуцыянства і даасізм.

Канфуцый (у Кітаі яго называюць настаўнік Кун) імкнуўся спалучыць па сутнасці неспалучальнае: элітарную гарадскую культуру і патрыярхальныя стасункі людзей. Для гэтага ён вызначыў два шляхі – вучобу і любоў.

Патрыярхальная культура – гэта пашана да вопыту продкаў. Адсюль – кансерватызм у аснове ўсяго ўкладу жыцця. Якраз кансерватызм аказаўся падмуркам выключнай устойлівасці, жыццяздольнасці Кітая. У выніку: сёння ў Кітаі амаль 1,5 млрд. насельніцтва, але яно не галадае. Разам з тым Канфуцый звяртаў увагу на неабходнасць пастаяннай вучобы. Традыцыйныя нормы жыцця ў яго асветлены інтэлектам, растлумачаны, сістэматызаваны, сфармуляваны так, каб іх лёгка можна было перадаць у тэксце, у слове – вучыць ім.

Вучэнне Канфуцыя – гэта гарадская тэхналогія выхавання той гарманічнай асобы, якая ў прыроднай сельскай культуры фармавалася як бы сама сабою. Вялікі філосаф заклаў асновы выхавання, якія і сёння выкарыстоўваюць у Кітаі, Японіі, іншых краінах Далёкага Усходу. Яго галоўны твор “Люньюй” вывучаецца на памяць у пачатковай школе Кітая. Якія ж асноўныя прынцыпы яго сістэмы?

Першы: глыбокая павага да мінулага, культ продкаў, сямейных, нацыянальных традыцый, рытуалаў, абрадаў; пастаянная жывая сувязь з народнай культурай.

Другі: чалавекалюбства як аснова стасункаў паміж людзьмі. Найвышэйшая мадэль грамадства – сям’я. Яна – аснова ўсяго. Прычым сям’я і дзяржава павінны існаваць на падставе аднолькавых законаў. Прызначаць на высокія пасады можна толькі тых людзей, у якіх добрыя сем’і. Сям’я – школа маралі. Яшчэ нядаўна ў Кітаі жорстка абмяжоўвалі колькасць дзяцей, і ўсё ж сям’я заставалася галоўнай каштоўнасцю грамадства. У краіне настолькі шануюць сям’ю, род, што да гэтага часу вядомыя нашчадкі Канфуцыя ў 78-м пакаленні, захоўваецца яго дом, магіла.

Канфуцый нарадзіўся ў 551 г. да н.э. і пражыў 70 гадоў. Шмат падарожнічаў. Яго погляды выкладзены ў кнізе “Луньюй” (“Меркаванні і гутаркі”). Галоўны герой твора – сам Канфуцый. Змест кнігі складаюць яго дыялогі з вучнямі, яго выказванні, апісанне яго жыцця да драбніцаў: як ён гаварыў, як еў, як спаў. Такая манера выклікана звычайнай кітайцаў бачыць у нязначным значнае. Тэма твора – ідэальнае грамадства. Шлях да яго – праз паляпшэнне самога чалавека (пра тое ж намнога пазней гаварылі іншыя мудрацы – Леў Талстой, Махатма Гандзі). А як палепшыць чалавека? Праз адукацыю, развіццё інтэлекту і маральную культуру. Рэвалюцыі і ўвогуле актыўныя дзеянні рашуча асуджаліся. Мудрасць у тым, – вучыў Канфуцый, – каб не згубіць ніводнага каліва з вопыту продкаў, з народных традыцый. І кітайцы ішлі па шляху Канфуцыя. У сваёй філасофіі ён ухапіў нейкую вельмі важную метапраграму Прыроды і імкнуўся пабудаваць грамадства паводле яе законаў. Канфуцый, безумоўна, і самы лепшы педагог, настаўнік у гісторыі чалавецтва. Аснова яго педагогікі – традыцыйнасць, але ва ўмовах гарадской, элітарнай культуры. Мараль Канфуцыя сфармавала кітайскі нацыянальны характар.

Заходнія рацыяналісты на працягу стагоддзяў здэкаваліся з Канфуцыя. Асабліва марксісты. Яны ж лічылі, што рытуал – перажытак дзікунства, дзяржава – зброя класавай барацьбы, а сям’я – састарэлы інстытут. Аднак сёння, у пошуках арыенціраў, мы захапляемся якраз распрацаванасцю філасофіі і маралі, створанымі мудрацамі Індыі і Кітая. У канцы XX ст. выявілася, што канфуцыянства – надзвычай эфектыўная сістэма. Яшчэ стагоддзе таму кітайская, японская, карэйская дзяржавы прыводзілі еўрапейцаў у шок сваёй застыласцю, кансерватызмам, а сёння яны дэманструюць здзіўляльны дынамізм. Канфуцыянства – не догма, але ім кіруюцца ў практычным жыцці. Напрыклад, у Японіі фірмы будуецца паводле прынцыпу вялікай сям’і – у структуры, у

адносінах паміж людзьмі, у стаўленні падначаленых да кіраўніка як да бацькі. Эканамічныя поспехі Кітая і краін, заснаваных на кітайскай культуры, – Японіі, Карэі, Тайваня, Сінгапура – даюць падставы гаварыць, што свет уступае ў эру “канфуцыянскага капіталізму”.

Такім чынам, за пяць стагоддзяў да Хрыста ў свеце з’явілася некалькі вялікіх прарокаў: Зараэстра, Буда, Канфуцый. Але ў Кітаі быў яшчэ адзін – **Лао-Цзы**, сучаснік Канфуцыя. Лао-Цзы з’явіўся заснавальнікам другой філасофскай сістэмы, прынцыпова заснаванай на каштоўнасцях толькі сельскай культуры, – *даасізму*.

Лао-Цзы паходзіў з царства Чу. Ён быў ахоўнікам дзяржаўнага архіва ў сталіцы царства, куды да яго прыязджаў параіцца сам Канфуцый. Невялікі, усяго ў пяць тысяч слоў, трактат Лао-Цзы пад назвай “Дао дэ цзін” (“Кніга шляху і ісціны”) лічыцца вяршыняй філасофскай думкі Кітая. Назіраючы заняпад дзяржавы, Лао разважаў пра законы касмічнай іерархіі, дзе ўсё звязана з усім і пастаянна рухаецца па крузе. Дзіўная кніга “Дао дэ цзін” па колькасці каментарыяў і цытатаў стаіць упоравень з творамі Гамера і Шэкспіра. Сам жа Лао-Цзы, як і Буда, быў урэшце абагоўлены. Яго адлюстроўваюць у выглядзе мілага, усмешлівага дзядулі вярхом на буйвале.

Слова “дао” значыць “шлях” – шлях да мудрасці. Даосы лічаць, што калі чалавек дасягае мудрасці, ён вяртаецца да свайго пачатку. Так мы сёння вяртаемся да Хрыста. У кітайцаў вяртанне да вытокаў азначае нерухомасць: нічога не трэба рабіць і нават не гаварыць, маўчаць – найвышэйшая мудрасць. Сутнасць даасізму – самапаглыбленне, сузіранне, самаразвіццё сваіх прыродных пачаткаў.

Акрамя таго, мудры чалавек ніколі ні з кім не спрачаецца, катэгарычна не прымае спрэчак. У традыцыйным Кітаі не спрачаюцца. Спрэчка – праяўленне нетактоўнасці, бескультур’я. Гэта нецярплівая варварская Еўропа прыдумала, што ў спрэчцы нараджаецца ісціна. Спрэчка нараджае толькі непрыманне іншага чалавека і больш нічога. Да ісціны, – гавораць даосы, – кожны чалавек прыходзіць паасобку.

Яшчэ адзін важны пастулат даасізму: мудры чалавек робіць дабро і не надае гэтаму значэння. Тое ж гаварыў і Хрыстос: рабіць дабро трэба не па абавязку, а таму што інакш не можаш.

Дао – шлях, па якім рухаюцца і касмічныя аб’екты, і жыццё канкрэтнага чалавека. Ніхто не можа саступіць са свайго шляху (у нас ёсць падобнае паняцце – лёс). Усе няшчасці чалавека ідуць якраз ад імкнення змагацца з лёсам. Таму задача асобы – зразумець сваё індывідуальнае дао (па сутнасці, зразумець самога сябе), а задача

ўладара – павесці народ па правільным шляху. Дао ў многім сінонім не толькі лёсу чалавека, але і законаў прыроды. Таму даосы надзвычай шмат зрабілі ў распрацоўцы і пытанняў маралі, і натурфіласофскіх ідэй. З 27 самых вялікіх вучоных Старажытнага Кітая 25 былі даосы.

Мудрасць даасізму грунтавалася на старых філасофскіх катэгорыях Кітая – пачатках інь і ян. *Інь* – пачатак жаночы, гэта стыхійнае, пасіўнае, інтуітыўнае, падсвядомае, прыроднае. *Ян* – пачатак мужчынскі, свядомы, актыўны, заснаваны на ведах, вопыце, камунікацыі. Найвышэйшая гармонія – у раўнапраўі гэтых пачаткаў.

Самае вядомае ў Еўропе з філасофіі даасізму – “Дао каханна” і тэхніка рукапашнага бою.

У трактаце пра каханне найпрыгажэйшае чалавечае пачуццё разглядаецца як самы чароўны цуд у свеце. Каханне – найвышэйшая гармонія, зліццё інь і ян. І дзіця, якое нараджаецца ад каханна, – таксама цуд з цудаў. Таму даасізм падыходзіць да кожнага дзіцяці індывідуальна. Калі канфуцыянства патрабуе выканання строгіх правілаў і нормаў, праўда, заснаваных на традыцыі, дык даасізм не падаўляе асобы дзіцяці: што патрабуе прырода, тое няхай і будзе.

Канфуцыянства заснавана на прынцыпах, законах і правілах, а ў аснове даасізму – поўнае разняволенне (толькі так праявіцца дао), бяздзейнасць, адмаўленне ўмоўнасцяў, рытуалаў, нават слоў (гэта, безумоўна, для нямногіх). Цікава, што ў Японіі хлопчыкаў да 6 гадоў выходзяць паводле даасізму – дазваляюць ім выключна ўсё і ніколі ні за што не караюць. Але як толькі дзіця пайшло ў школу, пачынаецца выхаванне паводле Канфуцыя. У выніку японцы – ледзь не самы законапаслухмяны народ у свеце. У той жа час народ творчы, бо ў першыя, найбольш важныя гады жыцця, асоба не падаўлялася. Праўда, і кітайцы, карэйцы – таксама законапаслухмяныя грамадзяне. Гэта – вынік канфуцыянскай маралі.

Кожны прыстойны інтэлігент ці чыноўнік у Кітаі здаўна быў двухверны (як наш беларускі селянін – нападўязычнік, нападўхрысціянін): на працы ён кіруецца законамі Канфуцыя, а ў прыватным жыцці – дао. Для кітайца жыццё паводле дзвюх дактрынаў было абсалютна нармальным – толькі гэта і рабіла існаванне гарманічным.

Кітайская манаская культура на аснове філасофіі даасізму распрацавала дасканалыя і няўцямныя для еўрапейскіх мазгоў прынцыпы абароны без зброі. Яны дасканалыя не толькі па тэхніцы, але і па духоўным патэнцыяле. І самыя старажытныя у-шу, і многія больш познія кірункі ўсіх відаў барацьбы хаваюць таямніцы, недасягальныя для белага чалавека. Спорт белай расы засвоіў толькі дзве першыя ступені ўсходняй барацьбы: фізічныя трэніроўкі і

ступень зліцця цела чалавека з яго духам. А ёсць яшчэ ступень зліцця фізічных і духоўных сіл чалавека з сіламі Космасу.

У-шу стваралася ў працэсе містычнага зліцця са светам жывёлаў. На нашу думку, гэтым сістэмам – дзесяткі, калі не сотні тысяч гадоў (!). Легенда сцвярджае, што аднойчы даоскі манах Чжан Саньфэн назіраў барацьбу жорава і вялікай змяі і на падставе іх рухаў распрацаваў першую сістэму. Сапраўды, з назіранняў над жывёламі нарадзіліся асноўныя мяккія стылі у-шу: стиль малпы, змяі, жорава, багамола, тыгра. Даосы засвоілі метапраграмы рухаў асобных жывёлаў, як бы глыбінную логіку іх паводзінаў. Тое, што мы не разумеем. Гэта – найвышэйшая мудрасць, звышведы. Акрамя таго, даосы найвышэйшых містычных пасвячэнняў умелі лятаць, хадзіць па вадзе, імгненна перамяшчаюцца ў прасторы. Яны лічылі, што свет прыроды бязмежны.

Такім чынам, у V ст. да н. э. у Кітаі аформіліся дзве вялікія філасофскія сістэмы. Пасля да іх далучыўся яшчэ і будызм. Праўда, з XVII ст. даасізм прыйшоў у заняпад. На сённяшні дзень у Кітаі захавалася ўсяго 25 даоскіх храмаў. Праўда, для недасведчанага чалавека даоскія храмы і манастыры мала чым адрозніваюцца ад будысцкіх. Побач з даоскімі святымі можна ўбачыць і Буду, і бадхісатваў, і канфуцыянскіх мудрацоў. У Кітаі з павагай ставяцца да ўсіх багоў, і тут абсалютна няма рэлігійнага фанатызму. Затое шырока распаўсюджаны забабоны і вераванні, якія ідуць ад язычніцтва. Вераць і ў пярэваратняў, і ў прывіды, і ў злых духаў. Нават у архітэктурных формах праяўляецца страх перад злымі духамі, адсюль – розныя абярэгі: уваход у выглядзе круга (бо нячысцікі любяць прамыя вуглы), ахоўнікі-жывёлы і званочки на стрэхах.

Як і ў іншых краінах, у Кітаі вызначальным было V ст. да н. э. – эпоха глыбокіх зменаў. Бліскучы перыяд бронзы змяніўся векам жалеза. Жалезныя прылады працы дазволілі асвоіць новыя плошчы. Інтэнсіўна развівалася сельская гаспадарка. Ствараліся гідратэхнічныя збудаванні ў басейнах вялікіх рэк Хуанхэ і Янцзы. Агульнавядома, што высокаразвітая сельская гаспадарка заўсёды прыводзіла да росту гарадоў, а значыць, і да росту культуры.

V–IV стст. да н.э. у Кітаі, як і ў Антычнай Грэцыі, – класічны перыяд, непаўторная эпоха шырокага і адкрытага спаборніцтва ідэй. Ніякай афіцыйнай догмы не было – поўны плюралізм. Ні адна іншая эпоха не ведала такога распаўсюджвання гуманітарных, філасофскіх ведаў. У слынным на ўвесь Кітай акадэміі Цзыся адначасова сыходзілася да тысячы вучоных, кожны з якіх выкладаў свае ідэі. Праўда, у канечным выніку найбольш папулярнымі ўсё ж аказаліся

тэорыі Канфуцыя і Лао-Цзы. У гэты час былі закладзены асновы класічнай кітайскай культуры, якая аказала ўплыў на ўсю Азію.

ПЕРШАЯ ІМПЕРЫЯ

У V ст. да н. э. сфарміраваліся найважнейшыя філасофска-рэлігійныя вучэнні Кітая – канфуцыянства і даасізм, былі закладзены асновы класічнай кітайскай культуры.

Другі вызначальны час гісторыі Кітая – III ст. да н. э., калі стварылася вялікая імперыя **Цынь**. Адзін з уладароў княства Цынь – **Цынь Шы-Хуан** (259–210 гг. да н. э.) захапіў шэсць суседніх княстваў і аб’яднаў іх у агромністую дзяржаву, а сам зваўся ўжо не “ванам” (князем), а “дзі” (імператарам). Цынь Шы-Хуандзі, бадай, самы вядомы ў краіне цар. Жорсткі, дэспатычны, ён устанавіў ваенна-бюракратычную форму праўлення, праводзіў дзяржаўныя мерапрыемствы карнымі метадамі.

Падчас праўлення Цыня былі ўпарадкаваныя сістэма мер і вагі, грашовая сістэма, каляндар і пісьмо, па ўсёй імперыі будавалі ірагацыйныя каналы і дарогі. Менавіта Цынь паклаў пачатак дзяржаўнаму будаўніцтву, вызначыў нормы, паводле якіх імперыя развівалася з 221 г. да н. э. і ажно да 1912 г. – самы доўгі палітычны рэжым у гісторыі.

Зроблена было, сапраўды, надзвычай многа. У той жа час Цынь праславіўся як адзін з найбольш жорсткіх уладароў у гісторыі чалавецтва. Многімі сваімі рысамі ён падобны да Івана Жахлівага. Усіх нязгодных з ім імператар караў з неверагоднай жорсткасцю. Менавіта ён, задоўга да Гітлера, загадаў спаліць усе кнігі, акрамя кніг па медыцыне, сельскай гаспадарцы, астраноміі, магіі. Пры ім знішчылася фэнаменальнае навуковае багацце Старажытнага Кітая. Дарэчы, у тую ж эпоху ў Індыі другі знакаміты імператар – **Ашока** – таксама засакрэціў навуковыя веды, але кніг ён усё ж не паліў. У Кітаі ж адначасова з рукапісамі было спалена 460 канфуцыянскіх вучоных, якія выступалі ў апазіцыі да тырана. У краіне ўвогуле панаваў тэрор. Тысячы людзей – ваеннапалонных або асуджаных судамі – ператварыліся ў рабоў і выкарыстоўваліся на будаўніцтве дарог, каналаў, гарадоў, а таксама абарончага вала, які пераўзышоў па сваіх маштабах усё створанае чалавецтвам. Яшчэ раней асобныя кітайскія княствы будавалі ахоўныя сцены ад нашэсця качэўнікаў з поўначы. Цынь злучыў, аб’яднаў, выцягнуў у адну лінію ўсе забудаваныя ўчасткі, таму ён лічыцца будаўніком **Вялікай кітайскай сцяны** – не толькі велізарнага, унікальнага, фантастычнага па памерах фартыфікацыйнага збудавання, але і рэальнага, канкрэтнага сімвала магутнасці цынскай імперыі. Сцяна

цягнулася ўверх і ўніз па гарах, ішла цераз пустыні і балоты. З яе ахоўных вежаў пры дапамозе дымавых сігналаў можна было распаўсюджаць інфармацыю па ўсёй краіне з незвычайнай для таго часу хуткасцю.

Лічыцца, што ў будаўніцтве бралі ўдзел 300000 чалавек. Адзін з чараўнікоў-магаў прадказаў Цыню, што сцяна будзе завершана толькі тады, калі ў ёй пахаваюць 10000 чалавек. Сапраўды, многія тысячы людзей, якія памерлі падчас будаўніцтва, былі замураваны ў сцяне¹. На наш погляд, гэта не што іншае, як “будаўнічая ахвяра” – прынясенне ў ахвяру чалавека на пачатку ці ў працэсе работы над вялікай забудовай (пасля выкарыстоўвалі жывёлаў, птушак, грошы і г. д.). Будаўнічыя ахвяры існавалі літаральна ва ўсіх старажытных народаў свету – чым больш значнае збудаванне, тым больш каштоўная, дарагая або вялікая колькасца павінна быць ахвяра.

Дадзеныя пра даўжыню сцяны ў розных выданнях розныя: ад 4000 да 6000 км. У 1990 г. адзін дапытлівы кітайскі турыст² як быццам прайшоў па ўсёй сцяне і вызначыў яе даўжыню ў 6700 км. Па сцяне сапраўды можна хадзіць. Яе шырыня – 5,5 м. Вышыня нават і сёння дасягае 9 м. Сцяна захапляе сваёй грандыёзнасцю кожнага, хто бачыў яе. Не дзіва, што калі мы хочам падкрэсліць феноменальную велічыню чаго-небудзь, створанага чалавечымі рукамі, то згадваем пра Вялікую кітайскую сцяну.

Беларускія турысты і журналісты сведчаць, што сёння за 30 юаняў на сцяне можна атрымаць жартаўлівы сертыфікат з пячаткай і драконам. Надпіс сведчыць: “Я заваяваў Вялікую кітайскую сцяну”. Побач – прозвішча і дата. На самай справе ўзяць прыступам сцяну было надзвычай цяжка нават войску.

Праз будаўніцтва сцяны Цынь назаўсёды ўвайшоў у гісторыю. У гэтым сэнсе яго імя несмяротнае. У той жа час ён, як ніхто з цароў, клапаціўся пра сваю рэальную несмяротнасць. Імператар вырашыў жыць вечна, і для гэтага не шкадаваў ні намаганняў, ні матэрыяльных сродкаў. Ён гутарыў з мудрацамі, вывучаў старажытныя кнігі. У адной з іх Цынь вычытаў пра таямнічыя астравы ў акіяне, на якіх людзі жывуць вечна, бо там ёсць крыніца несмяротнасці (у нашых казках – жывая вада). Усе жывыя істоты на астравах, нават жывёлы і птушкі, – белага колеру. Цынь вырашыў знайсці незвычайныя астравы (іх апісанне нагадвае чароўнае Белаводдзе з рускіх паданняў, ды і ў антычных грэкаў была легенда пра райскія астравы Блажэнных).

¹ Паводле: Атлас чудес света. Великая китайская стена. – М., 1995. – С. 86 – 87.

² Тамсама.

Цынь загадаў пабудаваць 20 караблёў і на іх адправіў 3000 юнакоў і дзяўчат шукаць незвычайную краіну. Доўга чакаў імператар: месяцы, гады – флатылія так і не вярнулася. Кітайскі летапісец вырашыў, што падарожнікі знайшлі багатыя, урадлівыя астравы ды там і засталіся. Сённяшнія гісторыкі мяркуюць, што гэта была Японія.

Расчараваны Цынь пачаў шукаць іншыя шляхі да несмяротнасці. Ён загадаў сабраць у свой палац даоскіх манахаў, якія праславіліся нейкімі асаблівымі лекамі, што даюць вечную маладосць. Звесткі пра тыя чароўныя пілюлі дайшлі нават да нашых дзён, але ні ў адным з тэкстаў не прыводзіцца рэцэпт незвычайных лекаў. У палацы імператара манахі якраз і працавалі над пошукам рэцэпта.

Калі ж Цынь нечакана і яшчэ даволі маладым памёр, яго прыбліжаныя працягвалі лічыць уладара жывым. Цела імператара сядзела за шырмаю на троне і многія дні моўчкі прымала намеснікаў правінцый, дыпламатаў. Толькі праз месяц, пераадольваючы страх і сумненні, служкі цара вырашылі пахаваць яго цела³.

Магіла Цыня таксама аказалася незвычайная. Яна будавалася яшчэ пры яго жыцці, відаць, для падстрахоўкі, паколькі цар усё ж верыў у сваю несмяротнасць. Грабніца імператара была адкрыта толькі ў 1974 г. Гэта, безумоўна, ашаламляльнае археалагічнае адкрыццё, роўнае па значэнні раскапанай грабніцы фараона Тутанхамона.

Некрапаль Цыня ўражвае найперш сваімі памерамі. Пад велізарным полем хавалася цэлае войска гліняных ваяроў. Паміж імі ў вялікіх ровых размяшчаліся яшчэ і калясніцы з коньмі – таксама вылепленыя ў натуральную велічыню. Зброя ў ваяроў была сапраўдная. Войска суправаджала Цыня ў яго апошні шлях. Усё добра захавалася, бо пра гэты велізарны катлаван памерам з футбольнае поле не ведалі ні летапісцы, ні рабаўнікі⁴.

Сэнс стварэння такой вялікай арміі хаваецца, безумоўна, у вераваннях старажытнага грамадства. Усіх уладароў Еўропы і Азіі – ад Японіі да Англіі – суправаджалі ў іншасвет жонкі, рабы, ваяры і служкі. Іх забівалі і хавалі разам з гаспадаром. У грабніцы Цыня войска заменена сімвалічнымі адлюстраваннямі, імітацыямі. Асабліва цікава тое, што кожная скульптура ляпілася з канкрэтнага чалавека. Даследчыкі не ведаюць, калі стваралася войска: пры жыцці імператара ці ўжо пасля яго смерці. Можна быць, яго таму і не хавалі, што быў неабходны час для падрыхтоўкі такой каласальнай

³ Паводле: Горбовский А. Иные миры. – М., 1991. – С. 9 – 13.

⁴ Паводле: Можейко И Миг истории. // Вокруг света. 1987. № 8. – С. 42 – 45.

колькасці скульптур? Праўда, у апошнія гады падчас археалагічных росшукаў адкрыты і рэальныя ахвяры. Побач з полем – вялікая штучная гара, вельмі падобная да арыійскіх курганоў у Еўропе. Пад гарою – грабніцы тысячы служкаў і жонак. Больш за тое: раскапалі магільны, дзе пахаваныя рэдкія жывёлы і птушкі. Гэта – доказ праўдзівасці старажытных гісторыкаў, якія пісалі пра створаны Цынем надзвычай багаты заапарк. Маўзалеі самога імператара пакуль не знойдзены. На нашу думку, можна чакаць яшчэ больш ашаламляльных адкрыццяў.

Над войскам Цыня пабудаваны велізарны шкляны дах – як над вакзалам. Сёння грабніца імператара – такі ж папулярны турыстычны аб’ект, як і Вялікая кітайская сцяна. Адобва збудаванні – сведчанне феноменальнай працавітасці і таленавітасці кітайскага народа.

Пасля смерці Цыня ў краіне пачаліся паўстанні. Адзін з кіраўнікоў народнага паўстання, **Лю Бан**, здолеў змовіцца з арыстакратамі і быў абвешчаны імператарам. Ён паклаў пачатак новай дынастыі **Хань** (202 г. да н.э.).

КУЛЬТУРНЫЯ ДАСЯГНЕННІ ЭПОХІ ХАНЬ

Першая старажытная імперыя Цынь існавала ўсяго гадоў пятнаццаць, але яна заклала трывалую аснову для імперыі Хань. Новая імперыя – адна з найбольш значных дзяржаваў у гісторыі. Яна праіснавала ажно да 220 г. да н.э., інакш кажучы, больш за 400 гадоў – амаль столькі ж, колькі і Рымская імперыя. Да нашага часу кітайцы называюць сябе **хань** – этнічнай саманазвай, якая захавалася з тых часоў.

Ханьскія імператары вялі актыўную захопніцкую палітыку, але – галоўнае – яны кантактавалі з усім тагачасным светам, у прыватнасці, пачалі гандляваць з заходнімі краінамі, з той самай Рымскай дзяржавай. Быў адкрыты **Вялікі Шаўковы шлях** – самая вядомая ў гісторыі міжнародная транскантынентальная траса ў 7000 км – ажно да Міжземнага мора. Рух па гэтай трасе быў такі ж інтэнсіўны, як сёння па шашы Брэст-Мінск: пачатак аднаго каравана бачыў “хвост” другога.

З імперыі Хань на Захад вывазілі бронзу і жалеза (па-ранейшаму лепшыя ў свеце), каштоўныя металы і лакавыя вырабы, унікальныя па сваёй якасці. Але асноўным прадметам экспарту быў шоўк, які на той час вырабляўся толькі ў Кітаі і тэхналогія вытворчасці якога была найгалоўнейшым дзяржаўным сакрэтам. Гавораць, што коканы шаўкавічных чарвякоў вынеслі за межы краіны купцы ў сваіх кіях. Паводле іншай версіі, іх пранесла ў высокай прычосцы кітайская прынцэса, выдадзеная замуж за

ўладара суседняй краіны. Але што з таго? Важна было ведаць тэхналогію вытворчасці. Урэшце ў кітайцаў праз некалькі стагоддзяў сакрэт укралі (пад выглядам вучобы) хітрыя японцы, і Японія зрабілася другой у свеце краінай, што вырабляе натуральны шоўк, але ўсё роўна кітайскі і сённяя лепшы. Медыкі гавораць, што шаўковая бялізна – найбольш карысная і прыемная для цела. (Мы маглі б, аднак, назваць у якасці магутнага канкурэнта шоўку наш беларускі лён.) У тую далёкую эпоху шоўк каштаваў даражэй за золата і ў Рымскай імперыі лічыўся самым жаданым набыткам, самай вялікай раскошай, асабліва для жанчын. Тут некалькі прычын. Па-першае, бяспрэчная прыгажосць тканіны. Па-другое, у шаўковым адзенні не бывае гарача, што важна на спякотным поўдні. Па-трэцяе, у тых, хто носіць шоўк, не заводзяцца вошы і іншыя паразіты. Шаўковыя ніткі цаніліся і нашымі беларускімі вышывальшчыцамі, бо вырабы з імі, напрыклад, слупкія паясы, атрымліваліся асабліва яркімі і даўгавечнымі.

Самая вядомая міфалагічная істота ў Кітаі – дракон. Яго любяць, шануюць, яго адлюстраванні сустракаюцца паўсюдна. “Драконамі” можна назваць на поўначы Вялікую кітайскую сцяну, на поўдні – Вялікі Шаўковы шлях. Адзін “дракон” аддзяляў краіну ад свету, другі – вывеў яе ў шырокі свет. Заўважым, што Вялікі Шаўковы шлях садзейнічаў развіццю многіх іншых дзяржаваў: вакол станцый для адпачынку караванаў узніклі паселішчы, якія ўрэшце вырасталі ў вялікія гарады. Некаторыя краіны, па тэрыторыі якіх праходзіў гандлёвы шлях, проста жылі за яго кошт, беручы падатак як пасрэднікі.

Каласальны ўдар па трасе, а значыць, па эканоміцы ўсёй Азіі, нанесла нашэсце арабаў-мусульманаў у VII ст. Траса вымушана была павярнуць далёка на поўнач, абыходзячы Каспійскае і Чорнае моры. Яна функцыянавала яшчэ некалькі стагоддзяў.

У эпоху Хань адбылося некалькі выдатных, выключна важных для культуры чалавецтва тэхнічных адкрыццяў. Найперш неабходна сказаць пра вынаходніцтва паперы. Яшчэ задоўга да нашай эры кітайцы пачалі вырабляць яе з адходаў шаўковай вытворчасці, але шаўковая папера была надзвычай дарагая і не магла шырока ўжывацца. Тым не менш у Кітаі, Японіі і сённяя існуе некалькі майстэрняў па вырабе шаўковай паперы, тэхналогія якой перадаецца майстрамі з пакалення ў пакаленне. Але пішуць на ёй толькі дзяржаўныя дакументы, віншаванні ды пасланні ў замежныя краіны. Сапраўдным рэвалюцыйным адкрыццём, якое мела каласальнае значэнне для ўсёй культуры чалавецтва, было вынаходніцтва таннай паперы з валокнаў драўніны. Вытворчасць паперы і тушы стварыла ўмовы для развіцця тэхнікі эстампаў, а пасля і ўзнікнення

друкаванай кнігі. Кнігадрукаванне з’явілася менавіта ў Кітаі! Першыя кнігі пачалі друкаваць яшчэ ў II ст., але гэта былі адзінкавыя экзэмпляры. Ужо ў VIII ст. узніклі буйныя майстэрні. Згадаем, што ў Еўропе кнігадрукаванне распачаў Ёган Гутэнберг у XV ст.

Папера і туш спрыялі ўдасканаленню кітайскага пісьма. У ханьскі перыяд з’явіўся стандартны стыль, які у многім захаваны да сённяшніх дзён. Разам з іерогліфамі ён быў запазычаны в’етнамцамі, карэйцамі, японцамі і паўплываў на культурнае развіццё гэтых народаў.

Кітайская традыцыйная навука складвалася ў асноўным як гуманітарная, і гэта натуральна, калі ўлічыць нацыянальную культуру пісьма і тое высокае значэнне, якое надавалася адукацыі дзякуючы канфуцыянскай ідэалогіі. У ханьскую эпоху збіраліся філасофскія трактаты ранейшых вучоных. Іх асэнсоўвалі і тлумачылі.

Гуманітарныя навукі ў Кітаі развіваліся ў сувязі з тэкстамі, таму найважнейшае значэнне тут мела філалогія. Увогуле гэтая навука ўзнікла ў VIII ст. да н. э. у Індыі як вынік вывучэння тэкстаў Веды. Кітайская філалогія таксама нарадзілася як навука вытлумачэння класічных тэкстаў. Кітайскім вучоным даводзілася спецыяльна вывучаць значэнне слоў у розныя гістарычныя перыяды і даваць каментары да розных тэкстаў. Тады ж былі складзены першыя слоўнікі. Нам нават цяжка ўявіць, на якім высокім узроўні знаходзілася кітайская філалогія той далёкай эпохі. Увогуле гуманітарызацыя жыцця была выключная. Каб атрымаць дзяржаўную пасаду, кожны чыноўнік пісаў сачыненне. Чым больш высокая пасада, тым цяжэйшыя прапаноўваліся тэма і форма выкладання. Гэта нагадвала напісанне дысертацый сённяшнімі вучонымі. Але форма дысертацый па кожнай навуцы стандартная. Уявіце, што было б, калі б нам давялося рабіць літаратуразнаўчы аналіз у вершах або выкладаць філасофскую праблему ў выглядзе рамана. Між тым так было ў Кітаі.

Вывучэнне гісторыі сваёй і суседніх краін тут пачалося з ранніх часоў. У I ст. да н. э. вучоны **Сым Цянь** стварыў арыгінальны па задуме і па структуры гістарычны твор у 130 тамах, які складаўся з наступных раздзелаў: хронікі царавання асобных імператараў, генеалагічныя табліцы – хронікі родавай арыстакратыі, апісанне розных бакоў жыцця кітайскага грамадства, а таксама біяграфіі выдатных палітычных і культурных дзеячаў Кітая. У далейшым на працягу многіх стагоддзяў на ўзор гэтага летапіснага зводу пісаліся іншыя гістарычныя працы. Гістарычная энцыклапедыя Сым Цяня – адзіная крыніца і па гісторыі суседніх з

Кітаем краін. Выдатны стыліст, Сым Цянь ярка, вобразна, лаканічна даваў апісанні палітыкі, эканомікі, побыту і нораваў розных народаў. Ён першы стварыў жанр літаратурнага партрэта, што дазваляе лічыць яго не толькі акадэмічным вучоным, але і выдатным пісьменнікам.

Сярод жа пісьменнікаў безумоўным класікам эпохі Хань лічыцца **Сым Сянжу** (179–118 гг. да н.э.), які апяваў магутнасць імперыі і веліч імператара. Пісаў ён пераважна оды, але яго творчасць мела сваім вытокаам фальклор народаў Паўднёвага Кітая. Дарэчы, яго жонка таксама вядомая як выдатная паэтка.

Ханьскі перыяд быў у многім кульмінацыяй навукова-тэхнічных і мастацкіх дасягненняў Старажытнага Кітая. На аснове тысячагадовых астранамічных назіранняў быў удасканалены сонечна-месяцавы каляндар. У 28 г. да н. э. астраномы ўпершыню адзначылі існаванне сонечных плямаў, апісалі 2500 зорак, уключыўшы іх у 320 сузор'яў (сёння па міжнароднай дамоўленасці зорнае неба раздзелена на 88 сузор'яў), распрацавалі тэорыю бясконцасці Сусвету ў часе і прасторы. Заўважым, што ў кітайскіх тэкстах апісаны дзве асабліва грандыёзныя касмічныя катастрофы: адна звязана са зменай зямной восі, а значыць, перамяшчэннем палюсоў, другая – з сусветным патапам. Кітайскія астраномы бачылі і зорку, якую называюць Віфлеемскай. Яны склалі нябесны глобус. Выдатным дасягненнем у фізіцы было вынаходніцтва кампаса і сейсмографа.

Ханьскія матэматыкі ведалі дзесятковыя дроби, упершыню ў гісторыі вынайшлі адмоўныя лічбы, удакладнілі значэнне лічбы “пі”.

Выключных поспехаў дасягнула ў Кітаі медыцына. Яшчэ за некалькі тысячагоддзяў да нашай эры тут была вядома іглатэрапія, прычым у выдатна распрацаванай форме. І сёння кітайскія медыкі ў гэтай галіне лепшыя (заўважым, што яны карыстаюцца не электрашокам, а па-ранейшаму залатымі іголкімі). Такія ж грандыёзныя дасягненні ў пульсавай дыягностыцы: было вядома 400 відаў пульсаў, што нават цяжка ўявіць. Па пульсе вызначалася любая хвароба. Існавала тэорыя прафілактыкі хваробаў пры дапамозе загартоўкі арганізма. Аўтар названай тэорыі першы выкарыстаў наркоз падчас аперацыі. У I ст. існавала 35 трактатаў – па сутнасці, энцыклапедыя – па розных хваробах. Выключна багатаю была фармакалогія: кітайскія медыкі ўжывалі літаральна тысячы лекаў мінеральнага і расліннага паходжання. Пасля, у X ст., вопыт кітайскай медыцыны выкарыстаў вялікі персідскі вучоны **Авіцэна** і перадаў яго еўрапейскім вучоным.

Для культурнага развіцця Кітая і ўсёй Усходняй Азіі Цынь-Ханьская эпоха мела такое ж значэнне, што і эпоха Антычнасці для

Еўропы. Старажытнакітайская культура заклала асновы традыцый, якая пасля захавалася на працягу ўсёй шматвяковай гісторыі Кітая – ажно да нашага часу.

РАННЯЕ СЯРЭДНЯВЕЧЧА

У Кітаі Сярэднявечча пачалося раней, чым у Еўропе. Ужо на мяжы III–IV стст. тут склаўся феадальны грамадскі лад. Гэта быў цяжкі для краіны час. Пасля падзення вялікай дзяржавы Хань у 220 г. Кітай распаўся на асобныя дробныя княствы і амаль 150 гадоў царпеў ад пастаянных нападаў паўночных качавых плямёнаў. У выніку Поўнач і Поўдзень Кітая раздзяліліся і на некалькі стагоддзяў апынуліся адрэзанымі адно ад аднаго. Тут утварыліся свае дзяржавы, свае сталіцы. На Поўначы ў асноўным адбіваліся ад ворагаў, а культура развівалася на Поўдні, куды масава бегла насельніцтва з паўночных правінцый.

Заўважана, што ў пару няўстойлівасці жыцця і няўпэўненасці ў будучыні людзі заканамерна звяртаюцца да рэлігіі. У эпоху Сярэднявечча ў Кітаі асабліва шырока распаўсюдзіўся *будызм*, прычым у такой найбольш мяккай, ліберальнай форме, як **Махаяна** (Вялікая Калясніца). Будызм вучыў, што ўсе з’явы свету – гэта толькі шматкі псіхічнай энергіі – дхармы – своеасаблівыя псіхічныя першаэлементы, падобныя да атамаў, але нематэрыяльныя. Таму свет існуе ў той ступені, у якой ён адлюстраваны на экране чалавечага ўспрымання, і ўсё сусветнае ліха – толькі праекцыя чалавечых адчуванняў. Адсюль выснова: пазбаўцеся ад адчування зла, і само зло знікне. Зрабіць гэта можна ўласным унутраным намаганнем. У адрозненне ад хрысціянства ды іслама, якія звяртаюцца да неба, будызм – трэцяя па значнасці сусветная рэлігія – скіраваны ў глыбіні душы чалавека. Сам Буда быў для прыхільнікаў Махаяны ўвасабленнем нейкага касмічнага Абсалюту, які толькі часова прыняў чалавечае аблічча (прынца Гаутамы). Нябачнае і нячутнае “цела Буды” абдымае сабою ўвесь Космас, прасякае сабою ўсе рэчы, а само знаходзіцца як бы па-за часам і прастораю, выпускаючы з сябе хвалі духоўнага святла. Часцінкі гэтага святла былі заключаны і ў бадхісатвах – святых людзях, якія ўжо дасягнулі нірваны, але добраахвотна засталіся на зямлі, каб дапамагаць іншым. У іх верылі, на іх спадзяваліся. Будызм сцвярджаў ідэі міласэрнасці, роўнасці ў пакутах, абяцаў узнагароду за праведнае жыццё. Пасля катастрафічнага падзення магутнай імперыі Хань, пасля бясконцых войнаў, рэвалюцый, сацыяльных пераваротаў колькасць няшчасных людзей у Кітаі як ніколі рэзка павялічылася. Канфуцыянства з яго ідэалам сацыяльнай гармоніі і даасізм з яго заклікам да ўсяго прыроднага, натуральнага ўжо не маглі задаволіць духоўны голад.

Тады ў Кітаі і атрымаў шырокае распаўсюджанне будызм, які не замяніў, а гарманічна дапоўніў ранейшыя рэлігійна-філасофскія сістэмы. Паступова будызм у многім зліўся з даасізмам.

Згадаем, што ў Індыі важнейшымі помнікамі будысцкай архітэктуры з’яўляліся горныя манастыры і храмы. Тое ж назіралася ў Кітаі. У IV–IX стст. у розных правінцыях краіны былі створаныя агромністыя пячорныя комплексы. Напрыклад, на захадзе Кітая “Пячоры тысячы Будаў” будаваліся з IV аж да XIV ст. Натуральна, што гэтыя грандыёзныя комплексы змяшчалі тысячы рэльефаў, скульптур і роспісаў. З каменю вырабляліся ці маляваліся на сценах цэлыя аповесці з жыцця Буды і яго вучняў. Прычым розныя мастакі адлюстроўвалі ў кананічных сюжэтах свае жыццёвыя назіранні, сваё разуменне падзей, свае, мясцовыя, прыёмы майстэрства. Пашыраным было высяканне 15–17 метровых скульптур Буды. Яны падобныя да індыйскіх, хоць і маюць мясцовыя асаблівасці. Увогуле, у параўнанні з індыйскім кітайскае мастацтва больш стрыманае, строгае, паэтычнае. І ўсё ж у эпоху ранняга Сярэднявечча, у перыяд актыўнай экспансіі будызму, уплыў індыйскай культуры быў вельмі адчувальны. А з Персіі кітайцы пазычылі многія матывы арнаменту, якія лёгка ўбачыць у формах керамікі і ва ўзорах тканін. Нашэсці качэўнікаў былі, безумоўна, вялікім бедствам, але, як гаворыць народная мудрасць, не бывае ліха без добра: менавіта тады павялічыліся кантакты заўсёды ізаляванага Кітая з народамі Азіі, Сібіры. Усё гэта ўрэшце дало свой плён: Кітай у эпоху Сярэднявечча перажыў некалькі магутных пад’ёмаў культуры.

ЛІТАРАТУРА ЭПОХІ ТАН І СУН

Новае аб’яднанне Кітая завершылася стварэннем дзвюх вялікіх дзяржаў – **Тан** (618–907 гг.) і **Сун** (960–1279 гг.). Умацаванне імперыі суправаджалася і бліскучым росквітам мастацтва. Дасягненні гэтай эпохі на стагоддзі вызначылі культурнае аблічча Кітая.

VII–XIII стст. – перыяд росквіту кітайскай лірыкі. Яна і сёння захапляе, выклікае непараўнальную ні з чым асалоду. І гэта пры тым, што для нас, заходніх рацыяналістычных людзей XXI ст., даволі складана спасцігнуць светаўспрыманне старых кітайскіх паэтаў.

У Кітаі паэтычны эпас, такі развіты ў іншых краінах свету, практычна адсутнічаў. Кітайцы не маглі ўявіць аб’ектызаванага паэтычнага апавядання. Для іх гэта была б ужо не паэзія. Паэзія ж заўсёды павінна гучаць як голас сэрца, прычым сэрца, не замкнёнага

ў сабе, а адкрытага для прыгажосці Сусвету, адкуль і чэрпаў натхненне паэт.

Важнейшы жанр лірыкі ў Кітаі – пейзажны. У аснове яго ляжыць філасофія даасізму. Усё ў Сусвеце аднолькава рытмічна рухаецца ў прасторы і ў часе, адгукаючыся на рытм Вялікага Дао (Шляху). У звільнах ракі, у застылых хвалях гор гэты рытм праяўляецца асабліва відавочна, і, захоплены ім, паэт набліжаецца да Абсалюту. Ачышчаецца яго дух, прасвятляецца зрок – і вось ужо знойдзены адзіна дакладныя словы, якія выяўляюць не выпадковае, не імгненне, а нешта вечнае, аднолькава важнае для ўсіх. Прырода і толькі прырода – выток натхнення для класічных кітайскіх паэтаў. Кантакт з прыродай – вось імпульс, які адчыняе сэрца, а далейшае пранікненне ў навакольны свет ідзе ўжо, як здавалася кітайскім творцам, па іншым, пазапачуцёвым узроўні. Уласна сузіранне рухомасці рэчак і вадаспадаў, застыласці гор і дрэў у нечым было падобнае да ўздзеяння музыкі, танца, рытму замоў-мантраў: яно вырывала чалавека з-пад улады рэальнасці і прыводзіла ў транс. Усё кітайскае мастацтва пабудавана на сузіранні, і гэта сузіранне давала адчуванне асаблівай блізкасці чалавека да прыроды, яго зліцця з Космасам.

У малюнках прыроды кітайскаму паэту бачыліся складаныя знакі і сімвалы, напоўненыя глыбокім сэнсам. Але хіба не так у еўрапейскіх паэтаў, скажам, у сімвалістаў? А наш Якуб Колас? Яго пантэзізм здаецца нам бліжэй да светаачування кітайскіх класічных паэтаў.

У кітайскай паэзіі амаль заўсёды ёсць падтэкст: лірыка проста не можа гаварыць адкрыта. Вобразы павінны складвацца ў самім сэрцы чытача. Прыёмы схаванай асацыяцыі, унутранага паралелізму заўсёды лічыліся тут найвышэйшым узроўнем паэтычнасці, і матэрыялам для іх нязменна былі матывы прыроды.

Часцей за ўсё вобразы прыроды нагадвалі пра няўмольны бег часу. Змена пораў года адбываецца не толькі ў прыродзе, яна – у самім чалавеку, які ўвесь у палоне часу. Гэта натуральна, і кітайцы ставяцца да гэтага па-філасофску, бо так пабудаваны свет. Горыч восені выклікае тугу, але ніколі – трагедыю. А тужлівыя вельмі многія вершы, бо, сапраўды, жыццё чалавека кароткае, і ў ім мала радасці. Вобраз хуткаплыннага часу пастаянна ўзнікае ў пейзажнай кітайскай паэзіі то відавочна, то ледзь прыкметна: у выглядзе бягучай вады ці плаўнага руху хмарак у небе. Нярэдка гаворка ідзе і пра "час" усяго народа, краіны, і тады паэт смуткуе пра шчаслівую старажытнасць, былы росквіт. Ідэал кітайскай паэзіі заўсёды ў старажытнасці. Толькі там чэрпаюць натхненне, вобразы, нават сілы для жыцця.

Нягледзячы на трагічныя перапетыі ў гісторыі Кітая, развіццё паэзіі ў краіне ніколі не спынялася, а ў некаторыя перыяды дасягала бліскучых вяршыняў. Традыцыя не перарывалася, як у Еўропе пасля Антычнасці, і паэзія заўсёды лічылася найвышэйшай каштоўнасцю. Асаблівай глыбінёй і выразнасцю адметная лірыка дынастыі Тан і Сун.

У часы Сярэднявечча працавалі тысячы – літаральна тысячы – не проста таленавітых, а геніяльных паэтаў. Але танскі перыяд у пэўным сэнсе слова – Залаты век кітайскай паэзіі. Сярод зорак першай велічыні тут вылучаюцца два супергеніі – **Лі Бо** і **Ду Фу**.

У эпоху Тан імператар заснаваў дзве Акадэміі – жывапісу і паэзіі, якія паэтычна называліся Лес Пэндзляў і Сход Мудрасці. Акадэмікі карысталіся значнымі прывілеямі і высокай пашанай. Асабліва праслаўлены сярод іх быў **Лі Бо**. Яшчэ юнаком ён пакінуў бацькоў і пасяліўся ў гарах разам з даоскім манахам. Многія гады ён прысвяціў самавыхаванню – “узгадаванню духа”, як гаварылі даосы. Ён жыў у гармоніі з прыродай, вучыўся разумець яе. Пазней Лі Бо зрабіўся вандроўным рыцарам, абаронцам прыгнечаных і пакрыўджаных. Гэта аказалася для яго няцяжка нават фізічна: Лі Бо меў у сваіх жылах вялікую долю цюркскай крыві, быў высокім і магутным чалавекам. Пажыўшы ў сталіцы як акадэмік, Лі Бо ўсё ж вярнуўся на ўлонне прыроды і доўгія гады вывучаў расліннасць і мінералы, займаўся пошукам элексіру несмяротнасці. Ужо сваім сучаснікам Лі Бо ўяўляўся літаральна святым, ва ўсім незвычайным чалавекам, абсалютна не падобным да іншых. Ён жыў у гармоніі з самім сабой і з прыродай, пастаянна знаходзіўся як бы ў экстазе – у творчым гарэні. Для яго паэзіі характэрны тонкі лірызм, чалавечнасць, вольны палёт фантазіі, раскаванасць, натуральнасць, дасканаласць формы. Для прыкладу прывядзем у падрадкавым перакладзе ўрывак з верша “Усход і захад”:

Сонца ўзыходзіць
з усходніх змяіных засценкаў,
Сонца ўзыходзіць
з самага дна зямнога.
Неба прамерае – і зноў
просіцца на ноч у заходняе мора.
Сонцу дадзена – жыць вечна.
А чалавек – не эфір пачатковакасмiчны,
Дзе ўжо яму – адыходзіць ды вяртацца...⁵

⁵ Китайская пейзажная лирика III – XIV веков. – М., 1984. – С. 83.

Лі Бо ў цэлым шчасліва пражыў жыццё. Не так склаўся лёс яго паплечніка і сябра – Ду Фу . “Не часта выпадае, каб два магутныя геніі аднаго і таго ж народа не толькі жылі ў адзін час, але і былі знаёмыя, разам падарожнічалі, прысвячалі адзін аднаму вершы, пісалі лісты⁶”. Натуральна, што яшчэ літаратуразнаўцы эпохі Сярэднявечча спрачаліся, хто вышэй: Лі Бо з яго ўменнем “бачыць нябачнае”, улоўліваць “біццё касмічных сфераў”, прасякаць думкаю прастору або цвяроза-мудры і зямны Ду Фу. Заўважым, што гэтыя кітайскія геніі ў нечым падобныя да геніяў беларускіх – Янкі Купалы і Якуба Коласа. Гэта ж таксама дзіва, таксама падарунак лёсу – як бы кампенсацыя за былыя страты – адначасовае з’яўленне ў Беларусі народных песняроў. Як у Кітаі Лі Бо і Ду Фу, так і ў нас Янка Купала і Якуб Колас заклалі падмурак літаратурнай традыцыі, вызначылі далейшы кірунак літаратурнага развіцця. Безумоўна, Купалу і Коласа цяжка “ўзважыць” (як і кітайскіх паэтаў), цяжка вызначыць, хто больш геній. І не трэба. Яны гарманічна дапоўнілі адзін аднаго.

Ду Фу, у адрозненне ад Лі Бо, быў выхаваны ў тыпова канфуцыянскім духу. Ён шмат падарожнічаў, у тым ліку з Лі Бо, але не жыў у палацах, як яго сябра, не вёў гутарак з самім імператарам. Падобна да свайго настаўніка Канфуцыя, Ду Фу лічыў дабрывню і любоў усеагульным законам быцця. Парушэнне гэтага закону прыводзіць да прыродных катаклізмаў. “Узоры Неба” (воблакі, вясёлкі, зоркі, каметы) былі для паэта нейкімі касмічнымі знакамі, і ён меркаваў па іх, ці не страчаны Вялікі Шлях (Дао), ці не парушана раўнавага паміж дабром і злом.

Некалькі разоў у сваім жыцці Ду Фу імкнуўся вытрымаць іспыты на імператарскага чыноўніка. Экзамены ўключалі праверку ведаў канфуцыянскай класікі, умення ствараць вершы, пісаць трактаты на палітычную тэму і па старажытнай гісторыі. Ду Фу быў адным з найбольш адукаваных людзей свайго часу і пісаў бліскуча, але неардынарнасць яго мыслення заўсёды палохала экзаменацыйную камісію. Службу ён пачаў позна і няўдала. Яму давялося зведаць прыніжэнне, гора і нястачу. Пад канец жыцця ён жыў у чоўне, не маючы іншага прытулку. Як ніхто іншы да яго ў Кітаі, ён адлюстраван у паэзіі пакуты простага чалавека, бо сам спазнаў іх. У яго творах шмат тугі – водгуку ўнутранай напружанасці. І ўсё ж да канца жыцця яго сэрца было адкрыта для прыгажосці свету. Ён пісаў пра вецер, пра дождж, пра цудоўныя рачныя пейзажы. Прапануем урывак з яго верша “Белыя росы”, бо назва асацыюецца з Беларуссю:

⁶ Бежин Л. Ду Фу. Серия "ЖЗЛ". – М., 1987. – С. 103.

У белых росах на світанку
 Мандарыны-каралькі.
 Адзінокі след каня
 Ле святлеючай ракі...⁷

Ду Фу – паэт універсальны. Яго творчасць – выток для пазнейшых самых розных кірункаў у паэзіі. Ацэнкі другіх паэтаў мяняліся на працягу стагоддзяў, а яго рэпутацыя самага высокага класіка заставалася нязменнай і непарушнай.

Свет кардынальна змяніўся, і мы па-новаму глядзім на многія рэчы, але ёсць каштоўнасці, над якімі не ўладарны час. Сярод іх – класічная паэзія, у тым ліку і далёкага для нас Кітая. Адкрыццё яе – гэта адкрыццё цэлага космасу.

ЖЫВАПІС ЭПОХІ ТАН І СУН

У эпоху Сярэднявечча побач з літаратурай галоўнае месца сярод іншых відаў мастацтва займаў жывапіс. Эпоха Тан і Сун – росквіт жывапісу. Менавіта паэзія і жывапіс вызначылі своеасаблівасць і значнасць кітайскага сярэднявечнага мастацтва. Як ніколі і нідзе гэтыя віды мастацтва наблізіліся адзін да аднаго. І хоць сродкі іх выразнасці адрозніваліся, мова паэтаў і мастакоў была амаль адзінаю. Прычым узнік як бы і прамежкавы від мастацтва – каліграфія.

Малюнкі кітайскага жывапісу разгортваюцца ў выглядзе світкаў, якія дапамагаюць спазнаць свет ва ўсёй яго разнастайнасці. Світкі-аповесці як бы чытаюцца. Кітайскія мастакі ўжо ў VIII ст. побач з празрыстымі мінеральнымі фарбамі шырока выкарыстоўвалі і чорную туш, якую пісалі іерогліфы. У той самы час склаліся асноўныя манеры жывапісу: адна – дэталёвая, якая фіксавала ўсе дэталі, усе падрабязнасці; другая – свабодная і як бы незавершаная, якая дазваляла глядачам праявіць сваю фантазію, уяўна давяршыць за мастака яго твор.

Кітайскі жывапіс, як і паэзія, амаль увесь пейзажны. Прычым кітайскія пейзажы ніколі не пісаліся непасрэдна з прыроды. Яны ствараліся толькі па памяці. Найбольш распаўсюджаныя матывы – дарэчы, як і ў паэзіі – “гара-вада” і “поле-сад”. Гара яшчэ здаўна ў кітайскай натурфіласофіі сімвалізавала светлыя, актыўныя, як бы мужчынскія сілы прыроды (*ян*), а вада звязвалася з мяккім, пасіўным, жаночым пачаткам (*інь*). Тое ж тычыцца матыву “поле-сад”. Выцягнутая форма світка дапамагала перадаваць агромністую

⁷ Китайская пейзажная лирика III – XIV веков. – С. 91.

прастору. У перыяд Тан світкі былі ў асноўным гарызантальныя, у перыяд Сун – вертыкальныя.

Побач з шырокай прасторай у кітайскім жывапісе адлюстроўваліся фрагменты прыроды, яе прыватныя праяўленні. Найбольш распаўсюджаныя матывы гэтага кірунку – “кветкі-птушкі” і “раślinы-насякомыя”. Творы гэтага жанру, якія таксама своеасабліва раскрывалі навакольны свет, пісаліся не толькі на світках, але і на альбомных лістах, на шырмах, веерах.

Танскі жывапіс святочны, яркі, багаты. Найбольш вядомы мастак гэтага перыяду – **Ван Вэй**. Ён быў, дарэчы, сябрам Лі Бо і Ду Фу і сам пісаў цудоўныя вершы. Яго творы жывапісу мяккія, як бы празрыстыя. Ён пісаў не фарбамі, а толькі чорнай тушшу з разлівамі. Ван Вэй быў блізка да імператара, займаў важныя пасады, але пакінуў царскі палац і пачаў жыць адзін, каб сузіраць прыроду, пісаць карціны, вершы, музыку.

Манера Ван Вэя аказалася найбольш блізкаю для мастакоў наступнага перыяду Сун. Менавіта ў гэты час былі зроблены асноўныя адкрыцці ў галіне прасторавай пабудовы малюнкаў, іх кампазіцыйнага рытму, танальнасці. Прастора разумелася мастакамі як сімвал бясконцасці свету. Людзі на карцінах настолькі маленькія, што толькі падкрэсліваюць магутнасць прыроды. Пейзажы X–XI стст. уражваюць стрыманай веліччу. Прыгажосць прыроды сведчаць пра гармонію Сусвету, і гэта гармонія найбольш перадавалася манахромнасцю (адзін колер ці часцей за ўсё туш). Горы, рэкі, вадаспады, бездані, ціхія квяцістыя разлогі, празрыстыя горныя азёры – усё адлюстравана ў творах сунскіх мастакоў з каласальнаю сілай выразнасці.

МАСТАЦТВА КІТАЯ XIV – XVIII стст.

Нашэсце манголаў у канцы XIII ст. прынесла Кітаю вялікія разбурэнні і няшчасці. На 90 гадоў усталявалася варожая дынастыя Юань, і ўся велізарная тэрыторыя Кітая трапіла пад акупацыю чужынцаў. Згарэлі цудоўныя палацы і храмы, былі разрабаваны і знішчаны мастацкія каштоўнасці. Настрой тугі і смутку, настальгія па мінулым пачалі пераважаць у асяроддзі мастакоў. Буйнейшыя майстры разышліся па краіне, перабраліся ў паўднёвыя правінцыі. У сваёй творчасці яны працягвалі традыцыі папярэдняга перыяду, хоць і з мінорнымі інтанацыямі.

Пасля выгнання чужаземных захопнікаў у Кітаі ўсталявалася дынастыя **Мін** (1368–1644 гг.). Краіна перажыла перыяд эканамічнага і духоўнага росквіту. Зноў выраслі гарады, узніклі новыя цудоўныя архітэктурныя ансамблі. Умацаванне імператарскай

улады і стабільнае развіццё дзяржавы было звязана пераважна з першаснай роляй дойлідства і дэкаратыўнага мастацтва.

Праўда, ўжо ў XVII ст. краіна прыйшла ў заняпад. У 1644 г. Кітай захапілі манчжуры. Манчжурская дынастыя **Цын** устанавіла сваю ўладу ажно да 1912 г. і давяла некалі магутную дзяржаву да беднасці, дэградацыі і амаль каланіяльнай залежнасці ад заходніх дзяржаў, перш за ўсё ад Англіі.

Мастацкае жыццё перыяду Мін і Цын складанае, супярэчлівае. Улады арыентавалі мастакоў на паўтарэнне мінулага. Ніводная эпоха не кіравалася ранейшымі традыцыямі з такой стараннасцю. Мастакі былі заціснуты канонамі ў сюжэтах, тэмах, метадах работы. Прыкладна ў той жа час падобная з'ява назіралася ў Еўропе, калі ў Францыі ўсталяваўся метаад класіцызму (XVII ст.).

І ўсё ж у кітайскай культуры з'явілася шмат новага. Напрыклад, у гэты перыяд у літаратуры развівалася проза. Празаічныя творы – героіка-авантурныя, фантастычныя, фантастычна-чароўныя раманы і аповесці – ствараліся не для арыстакратычнай эліты, а для шырокіх колаў гарадскога насельніцтва. (Дарэчы, тое ж назіралася ў іншых рэгіёнах, у тым ліку ў Еўропе – з ростам гарадоў развівалася проза: чым больш прадстаўнікоў трэцяга саслоўя ў краіне, тым вышэйшая папулярнасць аповесцяў і раманаў.)

Кітайскія чытачы асабліва любілі сюжэт любоўна-авантурны або прыгодніцкі з дыдактычнымі элементамі, які ў Еўропе так дасціпна высмеяў Вальтэр у сваёй парадыйнай аповесці "Кандыд". Кітайская проза мела схільнасць да сямейных драмаў, вясельных перепетый, складаных судовых разбораў. Прычым чытачы праяўлялі жывую цікаўнасць да розных бакоў побыту, нораваў, псіхалогіі людзей усіх класаў грамадства. Нязменна, яшчэ з Ханьскай эпохі, захоўваліся інтарэс да цудоўна-казачных сюжэтаў з падарожжамі ў іншасвет, з міфічнымі істотамі, пошукамі скарбаў, чароўных рэчаў. Некаторыя кнігі нагадваюць "Дэкамерон" Дж. Бакача. Напрыклад, адным з такіх найбольш любімых зборнікаў народных апавяданняў быў зборнік пад назваю "Дзіўныя гісторыі нашага часу і старажытнасці". Ён узнік у канцы Мінскай эпохі і да сённяшніх дзён карыстаецца надзвычай шырокай папулярнасцю, лічыцца класікай. Для "Дзіўных гісторый..." характэрная героіка мінулага, захапленне прыгодамі незвычайных людзей. У ролі станоўчых персанажаў звычайна выступаюць вучоныя, пісьменнікі, паэты і мастакі, найбольш вядомыя і любімыя ў народзе. Мноства прыказак, прывамак, афарызмаў з гэтай кнігі шырока разышлося ў народзе і ўспрымаецца як фальклор. Гераічнае мінулае апяваюць і класічныя кітайскія раманы: "Тры царствы", які распавядае пра трагічны канец

эпохі Хань, і "Рачныя затокі", дзе расказваецца пра народнае паўстанне XII ст.

Яшчэ адзін надзвычай папулярны кітайскі класічны раман – "Сон у чырвоным цераме" **Цао Сюэцыня** (XVIII ст.). Звестак пра аўтара захавалася мала. Яго продкі былі звязаны з манчжурскай дынастыяй. Сам пісьменнік атрымаў бліскучую адукацыю і настаўнічаў у імператарскай сям'і. Свой геніяльны раман ён пісаў у вясковай глушы, але не паспеў яго закончыць. У творы расказваецца пра трагічнае каханне прыгожага юнака Цзя і пяшчотнай дзяўчыны Лінь, якія выраслі ў багатых арыстакратычных сем'ях. Чыстае чалавечае пачуццё сутыкаецца са старой традыцыяй, паразітызмам арыстакратычнага ўкладу жыцця. Маладыя героі пераканаліся ва ўяўным дабрабыце сям'і, пабудаваным на пастаяннай прыгнечанасці народа і бяспраўі жанчын⁸.

З развіццём прозы звязаны бытавы жываліс і кніжная гравюра. У іх ярка адбіўся рост цікавасці да прыватнага жыцця чалавека, да яго інтымных перажыванняў.

Але найвышэйшы росквіт у эпоху Мін звязаны ўсё ж з дойлідствам. Будаўніцтва ішло па ўсёй краіне. За кароткі тэрмін былі пабудаваны і ўпрыгожаны першая, а затым другая імператарскія рэзідэнцыі – Нанкін і Пекін. Апошняя з'яўляецца сталіцай Кітая з 1421 года.

У перакладзе **Пекін** – Паўночная сталіца. У гэтым горадзе быў сінтэзаваны ўвесь будаўнічы вопыт мінулага. Яго велізарная плошча задумвалася як агромністая пейзажная карціна. Усе важныя забудовы скіроўваліся фасадам на поўдзень, а ўвесь горад, з канца ў канец, перасякала прамая шырокая траса. Велізарная сцяны (12 м у вышыню) з велічнымі брамамі абкружала Пекін з усіх бакоў. Але сіметрычнасць, матэматычная правільнасць не рабілі горад халодным і сумным. Тонка ўлічваліся ўсе асаблівасці рэльефу. Прамыя вуліцы суадносіліся з маляўнічасцю паркаў, размешчаных на прыгожых узгорках, сярод празрыстых азёраў.

Асноўны ансамбль Пекіна – Унутраны горад, а пасярод яго – Імператарскі горад, самы вялікі палацавы ансамбль у свеце. У сваю чаргу пасярод яго – "Забаронены горад" (сёння – музей), абнесены сценамі і ровам з вадою. Тут некалькі палацаў, шырокія плошчы, каналы, яркія павільёны, паднятыя на тэрасы. Галоўны з іх – "Павільён найвышэйшай гармоніі" – як бы сінтэзаваў усе дасягненні архітэктуры Кітая. Лёгкасць, вытанчанасць, яркасць спалучаюцца ў ім з прастасцю і яснасцю формаў. Высокія чырвоныя калоны

⁸ Паводле: Панорама веков. Зарубежная художественная проза от возникновения до XX века. – М., 1991. – С. 292 – 296.

падтрымліваюць велізарны двух'ярусны дах. Плаўна загнутыя вуглы гэтага даху надаюць будынку асаблівую святочнасць.

Храмы Кітая таксама размяшчаліся вялікімі комплексамі. Найбольш вядомы з іх – Храм Неба ў Пекіне (XVI ст). На квадратных мармуровых платформах, якія ўвасаблялі зямлю, узвышаўся круглы трох'ярусны з сінімі дахамі храм, які сімвалізаваў неба. (Ва ўсіх міфалогіях свету неба і зямля цесна звязаныя, часам нават як муж і жонка.) У гэтым храме кітайскія імператары прыносілі ахвяры небу і прасілі пра багаты ўраджай.

У Кітаі захавалася даволі многа старажытных пагадаў, напрыклад, сусветна вядомая Жалезная пагада вышынёю 56 м .

Кітайскае дойлідства XV–XVII стст. велічнае і гарманічнае. У далейшым яно будзе перагружана залішняй дэкаратыўнасцю – мноствам дэталей, роспісамі. XIX ст. – заключны этап развіцця традыцыйнага дойлідства Кітая. Пасля ўжо адчуваўся заходні ўплыў.

Кітайскі народ з яго фэнаменальнай працавітасцю, найбагацейшай фантазіяй і тонкім дэкаратыўным чуццём за тысячагоддзі развіцця стварыў незлічонае мноства прадметаў дэкаратыўнага мастацтва. Сусветнай славай карыстаюцца вырабы з кітайскага фарфору, лаку, дрэва, каштоўных камянёў. Ужо з даўніх часоў іх вывозілі, імі ўпрыгожвалі палацы сусветных уладароў, капіравалі ў многіх краінах. Асаблівасць кітайскіх рамёстваў – уменне майстроў выявіць прыродныя якасці матэрыялу. Найбольш славіўся кітайскі фарфор. Доўгі час тэхналогія яго вырабу была дзяржаўным сакрэтам. Толькі на пачатку XVIII ст. гэты сакрэт выпадкова адкрылі ў Саксоніі, але ўсё роўна кітайскія вазы, посуд уражваюць незвычайнай тонкасцю і чысцінёй белай асновы, выключнай фантазіяй у выбары сюжэтаў і вобразаў роспісу.

Велізарным попытам не толькі ў Кітаі, але і ва ўсім свеце карысталіся вырабы з эмалі, з чырвонага лаку, з нефрыту, яшмы. Шматстайнасць формаў і тэхнік кітайскага дэкаратыўнага мастацтва невычарпальная. У XVIII ст. у Еўропе панавала мода на кітайскія павільёны ў садах, на адпаведнае афармленне пакояў у палацах. Такія пакоі, напрыклад, у палацы горада Ламаносава пад Пецярбургам, уражваюць незвычайнасцю формаў мэблі і посуду, фэнаменальнай раскошай. Тады ж, у XVIII ст., былі запазычаны кітайскія ліхтарыкі, мастацтва феерверкаў, паветраных змеяў і шмат іншага. Сёння зноў вярнулася мода на ўсё кітайскае.

Яшчэ адзін спецыфічна кітайскі від мастацтва – кітайская опера, якая ўзыходзіць да рытуалаў і абрадаў глыбокай старажытнасці. У ёй выкарыстоўваюцца рэчытатыў, спевы, танцы, элементы цыркавога мастацтва. Кітайскі тэатр фармаваўся ў VII–X

стст. і дасягнуў росквіту ў XIII–XIV стст. У гэты час часта ставіліся інсцэніроўкі паводле класічных раманаў: "Тры царствы", "Падарожжа на захад", "Сон у чырвоным цераме", "Кветкі слівы ў залатой вазе". Пекінская опера адметная асабліва распрацаванай мімікай, жэстамі, манерай сцэнічных рухаў. Літаральна кожны паварот, жэст, маюць пэўны сэнс. Пры гэтым выкарыстоўваюцца прымітыўныя дэкарацыі і мінімум рэквізіту, каб увага гледачоў не адцягвалася ад герояў. Пекінская опера – мастацтва настолькі ўмоўнае, што і сёння з цяжкасцю ўспрымаецца прадстаўнікамі іншых культур.

Кітайскі тэатр у цэлым немагчымы без музыкі. Традыцыйная нацыянальная музыка заснавана пераважна на пяціступенным гукарадзе (заходняя – на сяміступенным). Тут не выкарыстоўваюцца асноўныя правілы гармоніі, таму для заходняга вуха такая музыка вельмі нязвыклая, як і тэатр.

КІТАЙ НОВАГА ЧАСУ. СУЧАСНЫ КІТАЙ

Культура Кітая Новага часу (XIX–сярэдзіна XX ст.) характарызуецца амаль ва ўсіх відах мастацтва паўторам набытага раней – у ёй пануе традыцыя. Фактычна развіваецца толькі літаратура, у якой адлюстраваны вызваленчы рух супраць манчжурска-кітайскіх феодалаў і экспансіі капіталістычнага Захаду, заняпад сярэднявечнага Кітая і інтэнсіўнае знаёмства з дасягненнямі сусветнай культуры. У пачатку XX ст. найбольшую папулярнасць атрымалі сацыяльныя, так званыя развянчальныя, раманы. З іх вядомы – "Кветкі ў моры зла" **Цзэн Пу**, у якім яскрава праявіліся антыманчжурскія і антыімперыялістычныя настроі.

Найбольш вядомы класік XX ст. – **Лу Сінь**. Ён упершыню зрабіў галоўным героем літаратуры простага чалавека. Лу Сінь – яркі прадстаўнік крытычнага рэалізму ў літаратуры Кітая. Ён пераклаў шмат заходніх аўтараў, асабліва рускіх, якія, безумоўна, аказалі на яго ўплыў.

З 80-х гг. XIX ст. у Кітаі фармавалася нацыянальная буржуазія, якая спрабавала правесці некаторыя рэформы, але іх не падтрымаў народ. Дзейнасць рэфарматараў закончылася поўным правалам: імператрыца Цынь пакарала іх смерцю.

З пачатку XX ст. узмацніўся рэвалюцыйны рух. У 1911 г. адбылася сінхайская рэвалюцыя, якая скінула ненавісную манчжурскую дынастыю. Аднак новы ўрад не вырашыў многіх праблем, і таму рэвалюцыя фактычна працягвалася да 1927 г.

Цяжкім выпрабаваннем для Кітая была агрэсія Японіі на працягу 30–40-х гг. У барацьбе з японцамі выспелі дзве магутныя сілы – партыя гаміньдан, створаная выдатным рэвалюцыянерам

Сунь Ятсенам і ўзначаленая з канца 20-х гг. **Чан Кайшы**, і партыя камуністаў, якая паступова вылучыла свайго правадыра – **Мао Цзэдуна**. Савецкі Саюз у перыяд Другой сусветнай вайны падтрымліваў абедзве партыі, але Сталін гуляў і на супярэчнасцях паміж імі. Пасля разгрому японскай Квантунскай арміі і капітуляцыі Японіі ў жніўні 1945 г. закончылася і акупацыя Кітая. Пачалася барацьба за ўладу, грамадзянская вайна. Заходнія дзяржавы падтрымлівалі Чан Кайшы, Сталін рашуча стаў на бок камуністычнай партыі. 1 кастрычніка 1949 г. у выніку народнай рэвалюцыі была створана Кітайская Народная Рэспубліка, якая існуе і сёння. Доўгі час партыю і дзяржаву ўзначальваў Мао Цзэдун. Савецкі Саюз шмат у чым дапамагаў маладой рэспубліцы, пакуль Мао не пасварыўся з Мікітам Хрушчовым пасля развянчання тым у 1956 г. культу асобы Сталіна.

За 50 гадоў развіцця сацыялістычны Кітай перажыў і добрае, і ліхое. Да апошняга можна аднесці масавы псіхоз у 60-я гады – так званую культурную рэвалюцыю, калі знішчаліся класічныя помнікі, а інтэлігентаў масава адпраўлялі "на перавыхаванне" ў вёску, бо яны як быццам трапілі пад уплыў "савецкага рэвізіянізму".

Складаныя працэсы ў Кітаі сведчаць пра тое, што вірус марксізму-ленінізму можа быць вельмі небяспечным на ўсходняй глебе. Нельга механічна пераносіць заходні вопыт у зусім іншую цывілізацыю. Істотныя зрухі пачаліся толькі тады, калі Кітай перахварэў на гэтую хваробу і ўзяў кірунак на нацыянальныя традыцыі. "Бацькам" кітайскіх рэформаў стаў вядомы ва ўсім свеце палітычны дзеяч **Дэн Сяопін**, які памёр зусім нядаўна. За 15-17 гадоў Кітай дасягнуў неверагодных поспехаў і па многіх паказчыках увайшоў у першую дзясятку найбольш развітых краін. Ніводная краіна не развіваецца так бурна. Нават спецыялісты Міжнароднага валютнага фонду былі вымушаны прызнаць, што кітайская эканамічная мадэль аказалася найбольш прагрэсіўнай. Кітай як бы пацвердзіў, што і ва ўмовах сацыялізму (бо ён так і застаўся сацыялістычнай краінай, не разбурыў, як Расея, свае дзяржаўныя інстытуты) можна праводзіць актыўныя эканамічныя рэформы, тым больш, што заходнія структуры робяць каласальныя інвестыцыі ў эканоміку краіны.

На нашу ж думку, галоўная ўмова росквіту Кітая – яго надзвычай высокая і надзвычай старажытная, са шматвяковымі традыцыямі, культура.

Усе буйнейшыя футуролагі свету прадказваюць, што ў XXI ст. Кітай будзе супердзяржавай і дамінантай у свеце. Ды гэта ўжо і сёння відаць: Кітай – сусветная дзяржава.